

Володимир Поліщук

**МУЗИ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Інтимно-любівні дискурси української
літературної шевченкіани

Монографія

Київ
Видавництво Ліра-К
2023

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького
(протокол № 8 від 16 лютого 2023 року)*

Рецензенти:

Олександр Боронь, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу шевченкознавства, заступник директора з наукової роботи Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України;

Григорій Клочек, доктор філологічних наук, професор Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка;

Василь Пахаренко, доктор філологічних наук, професор Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Поліщук В. Т.

П 50 Музи Тараса Шевченка. Інтимно-любовні дискурси української літературної шевченкіани: монографія / В. Т. Поліщук. Київ : Видавництво Ліра-К, 2023. 338 с.

ISBN 978-617-520-445-0

Монографія присвячена малодослідженому аспектові життя і творчості Тараса Шевченка, про що мовлено і в новітній «Шевченківській енциклопедії». Практично вперше системно досліджено інтимно-любовні дискурси в об'ємній різножанровій шевченкіані, творчі інтерпретації в ній Шевченкових взаємин із жінками в різні періоди його життя, міру відповідних домислів і вимислів у творах, зокрема залежно від стильових і родо-жанрових характеристик літературних текстів. Зауважено на помітній еволюції аналізованих дискурсів у шевченкіані різних часів, на їх – дискурсів – важливості для осягнення повноти і рельєфності образу українського генія – національного Пророка і «живої» людини.

Студія адресована і шевченкознавцям та шевченколюбам, і широкому читацькому загалові.

УДК 821.161.2.09

ISBN 978-617-520-445-0

© Поліщук В. Т., 2023

© Видавництво Ліра-К, 2023

ЗМІСТ

«Апокрифічна» тема української літературної шевченкіани, або Замість вступу	4
Розділ 1. Структурні риси художньо-біографічних творів (шевченкіани)	7
1.1. Жанрологічні аспекти	7
1.2. Документальність як риса та джерельна база художньої біографіки (із проекцією на шевченкіану)	11
1.3. Проблема домислу й вимислу в життєписній літературі (шевченкіані)	15
1.4. Часопросторові риси в художній біографіці	17
Розділ 2. Тарас Шевченко в приватному житті: що промовляють документи і твори?	20
2.1. Зовнішність Шевченка, риси вдачі, вподобання, таланти	20
2.2. Тема «Шевченко і жінки»: міра й особливості осмислення	26
Розділ 3. Інтимно-любівні дискурси в літературній шевченкіані	37
3.1. «Молода» Тарасова любов у шевченкіані: пізнання, богемність, пошук ідеалу	44
Оксана Коваленко	45
Ядвіга Гусаковська	67
<i>Домислена історія: Софія Енгельгардт</i>	79
Марія Європеус	82
Варвара Рєпніна	101
Ганна Закревська	130
Глафіра Псьол	150
Надія Тарновська	161
Федосія Кошиць	169
«Наречена з лаврських пагорбів»	181
3.2. Невольничча Шевченкова любов як поклик живої душі	185
Забаржада	187
Агата Ускова	194
<i>Домислені образи: Акбупеш, Катя-Кизтумас</i>	212
3.3. Любов як долання самотності та мрії про життєву гармонію	222
Катерина Піунова	227
Харитина Довгополенко	240
Марія Максимович	250
Марко Вовчок – Марія Маркович	269
Ликера Полусмак	284
<i>Домислені образи: Марина, Анна з Луги, невідома</i>	319
Післяслово	325
Література	327

«АПОКРИФІЧНА» ТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ШЕВЧЕНКІАНИ, АБО ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

Різноманітна, різнопроблемна українська літературна шевченкіана вже давно визнана одною з важливих складових усього українського письменства, як, власне, й наукове та науково-популярне шевченкознавство – невід’ємним складником національної літературознавчої науки. Міра важливості й різногранної вагомості шевченкіани обумовлена хоча б тільки «статистичним» обсягом цього явища, не кажучи про інші значеннєві сегменти – художньо-мистецький, суспільно-політичний, націєтвірний чи й ідеологічний. Відомий чернівецький дослідник літературної шевченкіани, професор Б. Мельничук, послуговуючись даними іншого свого колеги І. Співака, повідомляв, що вже на середину 1980-х художня шевченкіана нараховувала «не менше шести тисяч одиниць», і додав, що «Такого числа не сягнула сукупність творів про жодного з письменників планети» [160, с. 3]. Останнє з суджень, певно, перевірити важко чи й неможливо, однак жазаний обсяг шевченкіани, по суті доповнений масою інших творів «на тему» Тараса Шевченка, написаних в останнє 40-річчя, на яке припав і 200-річний ювілей українського генія, безсумнівно, вражає. Так само безсумнівно він потребує подальшого студіювання, бо з’являються нові й нові твори цієї тематики, написані в інші часи й за інших обставин.

Уже близько півтора десятиріччя у нашому українському письменстві вельми помітна різноманітна, різнотематична шевченківська біографіка, яка постійно поповнюється новими творами. Ведемо мову не тільки про шевченкіану прозову (художні нариси, оповідання, новели, повісті й романи), але і про вельми багату й різноманітну шевченкіану поетичну, котра сягає ще глибших часів, а також шевченкіану драматургічну, яка теж складає кількісно немалий і цікавий у крапцях своїх виявах корпус літературних текстів. Доволі давно один із дослідників писав про «невичерпність вічної теми», маючи на увазі шевченківську: «Поява все нових і нових художніх творів про Шевченка – свідчення не тільки великого інтересу до героїчної біографії поета, але й невичерпності самої теми. Минуть роки – і з’явиться ще не одна книга про полум’яного поета...» [232, с. 3]. Ще через понад двадцять років, у кінці 1980-х, попередникові вторив інший дослідник, зазначаючи, «що художній інтерес до особи Шевченка залишатиметься й надалі животрепетним, і нові романи про нього з’являтимуться з-під пера кожного письменницького покоління» [168, с. 3]. Слушність цитованих міркувань підтверджена часом.

Протягом усього тривалого часу творення різноманітної в родах і жанрах літературної шевченкіани, доволі виразно окреслено принаймні дві тенденції, одна з яких дуже очевидна: присутня активізація до творення в темі відбувалась і далі відбувається в періоди для Шевченка передювілейні та ювілейні. Так було до його 125-річчя (1939), до 100-річчя з дня смерті й 150-річчя з дня народження (1961 і 1964 роки відповідно), до 175-річчя (1989) та 200-річчя (2014) з дня народження поета й художника. Більшість творчих текстів марковані саме тими часами. Інша помітна тенденція, котра частіше безпосередньо вторгається в художньо-біографічні полотна творів, у процес інтерпретації образу центрального героя (Шевченка), та, що концепція художнього твору й галереї образів у ньому прямо

залежить від міри творчої свободи письменника. Природно, що ця остання тенденція позначилася й на багатьох літературознавчих дослідженнях, у яких аналізовані твори літературної шевченкіани, особливо тих, що писані під жорстким ідеологічним тиском радянського режиму на різних його етапах. Щодо студій із царини нашого дослідження, то ідеологічний диктат і – відповідно – вульгарний соціологізм особливо виразно позначився, скажімо, на монографіях М. Сиротюка [225; 226], І. Ходорківського [279; 280] та ін., численних статтях різних авторів. За десятиліття після проголошення державної незалежності України й за умов повної дослідницької свободи з'явилося не так багато студій, котрі б із позицій «чистої» науки спробували досягнути цілий материк шевченкіани, позбавити її від вульгаризованих рудиментів минулої епохи. У цьому сенсі безсумнівної уваги заслуговує монографія Б. Мельничука «Випробування істиною» (1996) [160], а також низка студій О. Галича [див.: 41-45]. Ряд окремих статей, які з'явилися в темі, чи й дисертації І. Акіншиної [1], Г. Грегуль [56], І. Данильченко [57], О. Дацюка [61], А. Меншій [164], В. Полтавчука [201], О. Скаріної [228], Л. Снігура [239-241], Т. Черкашиної [295], присвячені різним аспектам художньо-біографічної, документальної літератури, в т.ч. шевченкіани, є відносно локальними чи дуже локальними, а тому нам бачиться потреба в дослідженні більш узагальненого плану, зокрема щодо визначеного проблемно-тематичного сегменту всієї літературної шевченкіани.

Недавно дослідниця з Одеси Наталія Погосян захистила кандидатську дисертацію про образ Тараса Шевченка в українській романістиці останнього сорокаріччя. Будучи науковим керівником згаданої дисертантки й редактором її дослідження, автор цих рядків порадив їй звернути увагу й на те, як у романах згаданого часового відтинку виписано інтимно-любовний дискурс у творенні образу Тараса Шевченка, яких штрихів до Шевченкової постаті такий дискурс додає тощо.

Оскільки цей проблемно-тематичний аспект літературної шевченкіани протягом тривалого часу з різних причин сприймався ледь не апокрифічним, оскільки і в шевченкознавстві він протягом багатьох десятиліть якщо не засуджувався, то замовчувався (навіть якщо виявлявся у творах, а це було нечасто і доволі специфічно), то нині він має вельми цікаві й різновекторні дослідницькі перспективи, зокрема й через широкі дослідницькі можливості, й через появу цілого масиву різножанрової новітньої шевченкіани, і через потребу сучасного осмислення феномену Тараса Шевченка як «цілого чоловіка» (за І. Франком), як національного генія та – водночас – живої людської особистості, хоч і унікальної.

Отже, в монографії мова йтиме про відтворення в літературних текстах Шевченкових інтимно-любовних взаємин із жінками – про тему, навколо якої нагромаджено немало домислів чи навіть спекуляцій, окремі з яких можна назвати і брудними. Наголошуємо саме на такому тлумаченні поняття «інтимно-любовний», бо, скажімо, Ю. Барабаш, осмислюючи тему чи мотив любові в ліриці Т. Шевченка, відзначає різні смисли поняття, зокрема й любові як кохання, пристрасті, захоплення, спрямованих до жінки [Див.: 259, с. 185-212]. Цей же дослідник зауважив, що «На сьогодні (тут – на поч. 2000-х – В.П.) в шевченкознавстві не склалося виразно виявленої тенденції до такого, комплексного, контекстуального розгляду теми» [Там само, с. 187]. Енциклопедичну статтю «Жінки в житті Шевченка» почато практично суголосним твердженням: «Біографи поета зазвичай оминали епізоди особистого життя Шевченка, надаючи безумовну перевагу його суспільному образу» [302, т.2.

с. 622]. Щодо «зазвичай оминали», то, можливо, сказано з деякою надмірною категоричністю, бо майже в усіх більш-менш ґрунтовних Шевченкових біографіях означено принаймні «основні» (найбільш знані) епізоди інтимніших поетових стосунків із представницями прекрасної статі. Що ж до переважання соціальних акцентів у тлумаченні образу Тараса Григоровича, то мовлено цілком слушно. Ні домінуючий у ХІХ ст. народницький канон в осмисленні Шевченкової постаті, ні такий же домінуючий соцреалістичний у столітті ХХ-му явно не толерували аспекти інтимно-любного в бутті Т. Шевченка. Скоріш навпаки, про що буде мовлено нижче. Сказане стосується і шевченкіани, і шевченкознавства. Скажемо так: відповідна фахова розмова, розпочата Марієттою Шагінян на поч. 1940-х у її монографії «Тарас Шевченко» (розділ «Кохання») [299], не була належно підхоплена іншими дослідниками, лишилася практично замовчаною в шевченкознавстві.

У роки відносно вільніші в сенсі творчої свободи, особливо ж в останнє незалежницьке тридцятиріччя, аналізована проблематика знаходила і знайшла посутнішіше виявлення й осмислення, зокрема й у з'яві доволі широкого масиву різножанрової шевченкіани з більш чи менш виразним інтимно-любним дискурсом. У новітні часи опубліковано й немало «різнокаліберних» студій на тему «Шевченко і жінки», навіть за «підписом «Укрінформ» чи подібних, які розсипані на сторінках численних періодичних видань – від столичних до «районки». З'явилися друком доволі цікаві есеїстичні студії «Марево (Т.Г. Шевченко і жінки)» Станіслава Реп'яха [208], «Кохані жінки Шевченка. Тарасові музи» Юрія Ковтуна [121], «Дано любить, терпить, страждать... Драма особистого життя Тараса Шевченка» Мирона Козака [122], деякі менш помітні публікації, присвячені аналізованій тут проблематиці. Спостережено в них немало повторів, без яких, власне, обійтися практично неможливо, бо йдеться в них про життєвий шлях єдиної людини – Тараса Шевченка. І джерельна база одна і та ж...

Пропоноване ж дослідження має одну принципову відмінність – в об'єкті дослідження. Тема (предмет) одна і та ж – «Шевченко і жінки», але втілена в численних різножанрових творах художньо-біографічної (історико-біографічної, життєписної) шевченкіани. Узагальнено і системно така тематика – «інтимно-любний дискурс в українській літературній шевченкіані» – досі не ставала об'єктом і предметом студіювання. Водночас аналітичне осягнення зазначеної проблематики не є самоцільним, а розглядається як один із важливих чинників творення цілісного образу Тараса Шевченка.

Оскільки різножанрова літературна шевченкіана належить до «відомства» художньо-біографічного (та ін. варіації назв) літературного жанроутворення, яке дехто з дослідників навіть пропонує називати метажанром у всьому масиві письменства, то є необхідність розглянути окремі питомі його структурні риси, про які й піде мова в наступному розділі.

РОЗДІЛ 1.

СТРУКТУРНІ РИСИ ХУДОЖНЬО-БІОГРАФІЧНИХ ТВОРІВ (ШЕВЧЕНКІАНИ)

Осмилення жанрово-видових та інших характеристик історико-біографічної літератури не є ключовим завданням цього дослідження, але, виконуючи тут певну супутню, допоміжну місію, воно матиме достатньо важливе значення при з'ясуванні й аналізуванні основних завдань роботи. Констатація цього факту може водночас означати й те, що різні питомі ознаки історико-біографічного письменства будуть розглянуті тут відносно стисло, не деталізовано, але з достатньою для цього конкретного дослідження повнотою. До того ж, беручи до уваги достатньо глибокі й різномістові літературознавчі, в т.ч. теоретико-літературні, здобутки в різних аспектах структурування художнього письменства, акцентуємо тут увагу переважно чи й цілком на творах шевченкіани, зокрема і в частині основного предмету дослідження – інтимно-любного дискурсу в ній. Отже...

1.1. Жанрологічні аспекти

Навіть у найновіших ґрунтовних літературознавчих студіях послідовно мовиться про доконечну невизначеність/невивченість/нез'ясованість явища літературного жанру як понятійної категорії взагалі. Скажімо, Н. Копистянська, навівши низку відповідних цитат із праць відомих учених, висновує, що «жанр як понятійна категорія досі не має чітких наукових дефініцій, хоча це поняття, здавалось би, зрозуміле всім».

Мовлене стосується практично всіх жанроутворень, зокрема епічного роду, художня природа якого (передовсім роману й повісті) дозволяє якнайповніше і найрізногранніше відтворити епоху, картину, подію, образ.

Достатньо логічно, отже, що в царині роману або повісті як жанру вже віддавна тривають схожі констатації, скажімо, в найпомітніших працях українських літературознавців принаймні останніх п'яти десятиліть: варто пригадати монографії про український роман авторства Л. Новиченка, В. Дончика, М. Наєнка, О. Логвиненко, О. Ковальчука, Н. Бернадської... Остання з названих у студії «Український роман: теоретичні проблеми і жанрова еволюція» (2004), наголосивши на неабиякій дискусійності проблеми жанроозначування романної форми в працях українських і зарубіжних літературознавців, зауважує, що «...річ не так у кількості праць, як у плюралістичності концепцій і аргументів (про роман як жанр – В.П.), часто навіть суперечливих. Лише термін «жанр» тлумачать як вид, жанровий зміст, жанрову форму, жанрову норму, жанровий тип тощо. Одні теоретики ототожнюють рід і жанр, вид і жанр (Л. Тимофеев, І. Кузьмичов), інші

розглядають опозицію рід–жанр (Г. Поспелов), ще інші інтерпретують жанр як форму існування літературного роду (М. Утехін) [12, с. 4]. Схожий термінологічний різнобій спостерігається і в інших зарубіжних науках.

Схожі дискусії спостерігаємо і навколо жанрових характеристик повісті [див.: 199].

Сучасні теоретики літератури й літературознавці послідовно висловлюють думку про відсутність «чистих жанрів» або про поліжанровість твору, жанрову сурогатність чи «жанрові тексти» і т.д. Тому, певно, можна погодитися з визначенням, уміщеним у монографії А. Черниш, за яким «Жанр – це синтетична форма, зумовлена взаємодією комплексу внутрішніх і зовнішніх жанротвірних чинників, які впливають на жанрово-стильові особливості художнього твору» [296, с. 12]. І тут же дослідниця, услід за В. Марком, зовнішніми жанротвірними чинниками називає напрям, художньо освоєний письменником життєвий матеріал, ступінь документальності твору, літературні традиції та новаторство, види пафосу, а до внутрішніх – вибір письменником системи героїв, відповідного типу композицію й сюжет, форми викладу тексту, сюжетні засоби, що й визначають стильові домінанти твору.

При всьому мовленому вище, в полі нашого дослідницького зору в цій студії є не якась конкретне жанроутворення (роман, повість, поема, драма тощо), а жанрові форми, що їх у науці про письменство частіше прийнято називати історико-біографічними (художньо-біографічними, життєписними) творами, але ці термінологічні дефініції потребують дещо ширшого аналізу й коментування.

В українському літературознавстві останніх десятиліть з'явилася ціла плеяда дослідників (І. Акіншина, О. Галич, Г. Грегуль, І. Данильченко, О. Дацюк, М. Ільницький, Б. Мельничук, А. Меншій, М. Мороз, О. Скнаріна, Т. Черкашина, А. Черниш та ін.), які плідно працюють над дослідженнями різних аспектів художньої біографіки – української та зарубіжної.

У більшості наукових студій цих авторів немала увага приділена й питанням жанрових характеристик творів із царини біографіки, а також відповідним термінологічним дефініціям. Скажімо, в дисертації А. Меншій про історико-біографічні романи Ю. Хорунжого осмислено жанроозначувальні модифікації таких творів і обґрунтовано вживання термінів «художня біографія», «художній життєпис», «історико-біографічна проза», «історико-біографічний роман, повість, оповідання» [164, с. 4], причому вочевидь присутніх смислових відмінностей між названими дефініціями немає, окрім хіба що тої, де йдеться про роман, повість і оповідання, але й там зазначені відмінності не стосуються зображеного в них змісту – художнього життєпису певного героя.

Теоретико- й історико-літературна думка, в т.ч. українська, виробила достатньо аргументовані судження про історико-біографічний (варіанти – художньо-біографічний, життєписний) жанр (вид, підвид) чи навіть метажанр художнього письменства, означила принципові відмінності між, скажімо, історичними й історико-біографічними творами, белетризованими

біографіями (на взір відомих праць М. Чалого, О. Кониського) та біографіями науковими (скажімо, праці Л. Новиченка, П. Федченка, І. Дзюби) тощо. Звісно, мовлено тут за книги про Тараса Шевченка.

Якщо вести конкретнішу мову про жанрове багатство і розмаїття біографіки, то мусимо констатувати, що в центрі дослідницьких уваг найчастіше перебуває біографічний роман, адже саме роман, повторимось, є тим літературним жанром, який спроможний на панорамне й послідовне відтворення буття героя-особистості від народження до кончини, саме в романі можливий більший ступінь художнього узагальнення. Біографічний роман іще називають «специфічним міжжанровим типом художнього твору» (А. Черниш), він завдяки формальній гнучкості може мати ряд інваріантів, що додає нових і нових розмислів у відповідній площині жанрології, саме з романною формою чи не найбільше експериментують письменники. Так, дослідниця І. Савенко, опрацьовуючи жанрово-стильові особливості роману-пошуку, називає такі «жанрові різновиди біографічного роману: роман-сповідь, мемуарний роман, роман-мозаїка, роман у листах, роман-щоденник, біографічний роман в епізодах...» і т.д. [214, с. 7]. Як видно з низки досліджень, художньо-біографічна проза добре надається для формальних експериментів і не тільки романна. Скажімо, І. Акіншина зауважує, що «Аналіз документалістики кін. ХХ ст., частиною якої є художня біографія, засвідчує збагачення її новими жанровими формами: роман-сповідь, роман-есе, роман-пошук, повість-есе, повість-подорож, епістолярна повість, біографічна новела. Становлення нових жанрів у літературі – це свідчення розширення її творчих можливостей» [1, с. 15]. Сукупність таких міркувань виразно підтверджує творча практика, особливо останніх десятиліть, зокрема багата творчість у царині біографіки й передовсім романної: до прикладу – роман-пошук, роман-дослідження в Ю. Хорунжого, ціла низка жанрово-експериментальних романів М. Слабошпицького: роман-біографія («Тодось Осьмачка (Поет із пекла)»), роман-есе («Марія Башкирцева»), роман-колаж («Автопортрет художника в зрілості»), роман-ревію («Вен'ямін літературної сім'ї») та ін., формально цікаві романи С. Процюка...

У цьому контексті цілком доречно зауважити, що й художньо-біографічна література про Шевченка, особливо останніх десятиліть, теж не позбавлена жанроозначувальних пошуків і варіацій. Так, класично відома творча праця О. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський» означена і як роман-есеї, про задуманий С. Васильченком твір «Широкий шлях», реалізований лише частково, мовлено як про епопею, вочевидь на таке ж означення може претендувати тетралогія Г. Хоткевича «З сім'ї геніїв», опублікована лише частково. М. Сиротюк свого часу зауважив, що роман З. Тулуб «В степу безкраїм за Уралом» «має яскраво виражені ознаки історичного роману-хроніки» [224, с. 169]. Іще ширше жанроозначувальне розмаїття помітне в пізніших творах про Шевченка: щодо біографічних повістей, то є біографічна повість (К. Паустовського), ліричні повісті («Добром нагріте серце» і «Син-колос» Д. Косарика), художньо-документальна оповідь («За морями, за горами» А. Костенка), художньо-

документальна повість («Змова проти Тараса Шевченка» Ф. Білецького), повість-феєрія («Я любила Шевченка» В. Чемериса), низка «просто» повістей. Не менша, якщо не більша, жанрово-видова різноманітність у романістиці про Шевченка. Тут маємо романи-есеї Є. Єнджеєвича «Українські ночі, або Родовід генія», Б. Сушинського «Тарас Шевченко. Геній – в самотності», Б. Чайковського «Тарас Шевченко», роман-пошук Л. Большакова «Быль о Тарасе» («Бувальщина про Тараса»); психологічний роман З. Легкого «Тарасові страсті»; кінороман К. Тур-Коновалова і Д. Замрія «Художник»; роман-версія Галини Тарасюк «Зоре моя вечірня, або Пророк і Марія»; роман-перформанс у 3-х книгах Антонії Цвід «Возлюбленик муз і грацій» та ін.; романна дилогія Вас. Шевчука «Син волі» і «Терновий світ», низка інших біографічних романів без уточнювальних жанроозначень.

У царині ліро-епосу і драматургії про Шевченка теж варто назвати окремі жанроозначення творів: поема-симфонія І. Драча «Смерть Шевченка», драматична повість М. Братана «Сердитий Бог», драматичний твір О. Денисенка «Оксана» з підвизначенням «Хроніка»...

Але навіть ті, зазначені вище, жанроозначувальні характеристики, скажімо, новітніх романів-біографій про Шевченка при детальнішому розгляді й аналізі відкриваються ширшими гранями з царини жанрології. Наприклад, коли Галину Тарасюк запитали, що собою являє її роман-версія «Зоре моя вечірня...» – «художній твір, історико-біографічне дослідження, публіцистичний есей», письменниця відповіла: «Можна сказати, що все разом: такий собі своєрідний жанровий «мікс», в якому поєднані документальні факти, публіцистичний пафос, художні ремінісценції й авторські візії феномену Тараса Шевченка» і додала, що писала «свою правду» про Шевченка [39, с. 6].

Ще складніший жанроозначувальний «мікс» маємо з романом-трилогією Антонії Цвід «Возлюбленик муз і грацій», «І темні ночі... І ласки дівочі», «Як русалки місяць ловлять», що його авторка визначила як роман-перформанс у картинах та етюдах. Шевченкознавець С. Гальченко в передмові до роману відзначив, що А. Цвід розширила «жанрові літературні рамки завдяки синтезу мистецтв», поєднуючи в трилогії «спів, декламацію, танці, інсценізації та філософські саморефлексії...». Тут же дослідник зауважує, що «головний принцип перформансу – ситуативність. Він близький до вуличних вистав-карнавалів і театру масок»... Отже, стверджує С. Гальченко, «перед нами – новий вид літературно-мистецького твору» [46, с. 8].

Дещо іншу, але в чомусь і суголосну Гальченковій, оцінку твору А. Цвід дав Д. Дроздовський, зауваживши, що «перед нами текст, на основі якого можна зробити кінопродукт... Він побудований з різних мізансцен, полілогів і діалогів, кожен з яких наділений різною пристрасною думання...», а також називає трилогію «прекрасним сценарієм» [79, с. 12]. Вважаємо, що Д. Дроздовський (як, власне, і С. Гальченко) має рацію, бо письменниця так організувала текст (нарратив), що він багатьма місцями дуже нагадує візуальну «розкадровку», яка легко може надаватися до кінотворення.

Узагальнено треба відзначити, що в художній біографії, зокрема і в шевченківській, відбуваються інтенсивні експерименти з формою передовсім романів. До мовленого вище можна додати, що певні ознаки кінороману має роман К. Тур-Коновалова і Д. Замрія «Художник» (2013), а за повістю-сценарієм О. Денисенка «Тарас. Повернення» (2012) знята однойменна кінокартина.

Природно, означені жанрово-видові уточнення творів таким чи іншим чином екстраполювалися на різні структурні складники текстів, зокрема чи й передовсім на принципи образотворення головного героя – Тараса Шевченка, що нас тут цікавить особливо.

Отже, попри констатовану вище доконечну нерозробленість царини жанрології, попри численні дискусійні моменти в ній, усе ж маємо підстави зазначати, що і в цій сфері взагалі, й у сфері біографіки зокрема можемо вибудовувати доволі зрозумілі і прийнятні на цей час жанроозначувальні моделі художніх життєписів, в т.ч. й передовсім шевченкіани.

1.2. Документальність як риса та джерельна база художньої біографіки (із проєкцією на шевченкіану)

Практично у всіх визначеннях сутностей і питомих ознак біографіки одною з ключових називають присутність документальності. Можна зацитувати принаймні кілька суджень із найновіших студій про художньо-біографічну літературу, аби в цьому додатково переконатися. Скажімо, Г. Грегуль серед особливостей біографічної прози першим називає документалізм [див.: 56, с. 3]; І. Данильченко пише про «ідейно-естетичну роль історичних документів у художньому відтворенні подій і характерів», звісно, в художньо-документальній біографії [57, с. 6]. Вона ж у своїй праці розгортає думку про те, що «основою художньо-біографічної літератури є документ. Щоб трансформувати життєву правду в художню, створити образ реальної особи, авторові слід детально вивчити всі документи і матеріали, що проливають світло як на саму особу, так і на людей, що її оточували, на епоху, в якій вона жила» [Там само, с. 8]. Т. Черкашина серед провідних ознак художньо-біографічної літератури, зокрема прози, називає «опору на справжній документ і факт...» [295, с. 4]. Іще ширше мовить про цю проблему А. Меншій, констатує поступове розширення «місії» документальності в художньо-біографічній літературі: «...в літературі останніх десятиліть найважливішим, хоч і не єдиним, показником достовірності є документальність, яка реалізується завдяки зверненню письменників до фактів та документів», вона ж зауважує, що документ «набув якісно нових рис, ставши не лише джерелом інформації, а й одним із поширених прийомів мистецької виразності, критерієм оцінки написаного на документальній основі художнього твору...» [164, с. 7-8]. Ця ж дослідниця пропонує й характеризує різновиди застосування документа в художньому тексті [див.: Там само].

Ясна річ, цитовані молоді дослідниці свої наукові судження й висліди будували на основі ґрунтовного аналізу дотодішніх наукових студій, що в них осмислена проблема документальності в письменстві, а таких студій, мусимо визнати, було і є немало. Відзначено в них зокрема й принципові відмінності у використанні фактології при написанні історичних творів, зокрема романів, і творів історико- чи художньо-біографічних. У митця, який творить художню біографію, помітно інакші, ніж в автора історичного твору, принципи використання фактології, оскільки він «зв'язаний» конкретним життєписом конкретної людини: «...письменник-біограф – нотує І. Ходорківський – не так довільно може вибирати факти, змінювати їх, як це робить автор не-біографічного твору» [279, с. 63]. Але в принципі й письменник-біограф, задумавши писати твір, особливо роман чи повість, має не менш глибоко вникнути в епоху й обставини, за яких жив і творив описуваний герой. Зауважимо, що маємо тут на увазі передовсім твори про митців, оскільки роль документальності в таких творах дещо інша, ніж у художній біографії про не-митців. Свого часу на цю тему доволі слушно висловилася М. Чудакова: «Роль біографічного документа-листа, щоденникового запису – глибоко різниться в життєписах учених, мандрівників, історичних діячів і тих, чия справа – слово... Зовсім інакшою постає перед біографом справа поета. Новий лист, новий щоденниковий запис додає ще один здогад ...про генезу вірша чи повісті...» [27, с. 63]. Правда, ця ж дослідниця в тій же дискусії про «Невирішені проблеми біографічного жанру» застерегла письменників-біографів, які використовують певну фактологію, від «спокуси шукати прямі мотивації, вказувати причини і приводи появи тих, а не інших віршів...» [Там само, с. 68]. З іншого боку, вочевидь і табувати використання письменником-біографом художніх творів митця (того ж Шевченка) ніяк не випадає, оскільки вони часто й немалою мірою породжені певними обставинами з життя чи дотичними до життя митця обставинами, тобто в них більшою чи меншою мірою виявляється елемент автобіографізму. Як побачимо далі, відповідні твори Шевченка багатьом авторам різножанрової шевченкіани, в т.ч. аналізованого тут дискурсу, стали важливим «документом», в окремих сюжетах – чи не єдиним, як у ситуації з Оксаною Коваленко вірш «Мені тринадцятий минало». Важливо тільки, справді, знаходити органічні мистецькі прийоми мотивації появи тих чи тих творів митця, про якого пишуть художню біографію. У багатій практиці написання біографічних творів про Шевченка, принаймні раніших, широкознаних, їх автори вдавалися до моделювання мотивів і обставин написання Шевченком певних творів або ж навпаки – використовували певні Шевченкові твори для моделювання ситуативних картин у романах-життєписах. Скажімо, щодо роману О. Іванченко І. Ходорківський нотував, що «Іноді вона (О. Іванченко – В.П.) перетворює поему, вірш у біографічний факт, йде зворотним шляхом: від вірша, поетичного факту, до мотивів їх виникнення» [279, с. 68]. А В. Полтавчук зауважує, що Вас. Шевчук при написанні своєї діалогії незрідка вдавався до моделювання мотиваційних гіпотез появи ряду Шевченкових

творів: «У діалогії понад два десятки ситуацій, які засвідчують народження різних творів Шевченка...» [201, с. 46]. Водночас критик зауважує, що не всі творчі гіпотези біографа «можна сприймати беззастережно...» [Там само].

Практика написання найпомітніших, насамперед великоформатних, творів про Тараса Шевченка 1920–1960-х – авторства С. Васильченка, Г. Хоткевича, Оксани Іваненко, О. Ільченка, Зінаїди Тулуб, Л. Смілянського, – а точніше – підготовча робота кожного з названих авторів до написання відповідних творів достатньо яскраво ілюструє оту саму вимогу щодо різногранного і глибокого попереднього осмислення епохи й твореної особистості (Шевченка). Численні літературознавчі студії засвідчують дуже велику попередню пошуково-ознайомлювально-дослідницьку роботу авторів над різного роду джерелами, передовсім документами і фактами. Як правило, підготовча робота від задуму до написання тексту займала не тільки роки, а й десятиліття. По кілька років опрацьовували фактологічні джерела С. Васильченко і Г. Хоткевич, задумавши написати твори епопейного плану – відповідно «Широкий шлях» і «З сім'ї геніїв» (як відомо, і процес написання, й видавнича доля зазначених творів незavidні), при цьому Г. Хоткевич написав цілу низку дослідницьки важливих, цінних праць шевченківської тематики – своєрідних відгалужень від магістрального проекту-тетралогії [див.: 302, т.6, с. 639-640].

Понад двадцять років готували і писали свої твори про Т. Шевченка О. Ільченко, Оксана Іваненко та Зінаїда Тулуб. Попри вочевидь вимушене редагування й реформування власних задумів і документальної фактології «на догоду» панівній ідеології, кожен із названих митців, а також і Л. Смілянський, котрий відносно менше часу присвятив написанню роману «Поетова молодість», виявили неабияку сумлінність в опануванні різнобічною документально-джерельною інформацією про Шевченка, аби згодом, теж кожен по-своєму, інтегрувати опановану фактологію в художні життєписи. Необхідно зауважити, що О. Ільченко та Зінаїда Тулуб із часом поміняли назви своїх творів: первинна назва повісті О. Ільченка «Серце жде» (1939) змінена на «Петербурзьку осінь» (1941), перша назва роману З. Тулуб «За бортом» (1962) через два роки змінена на «В степу безкраїм за Уралом», а причиною змін стали нововідкриті документи. Особливо виразно це проявилось в Зінаїди Тулуб. «Останнім часом, – заявила тоді письменниця в одному з інтерв'ю, – я переробляю свій роман про Шевченка «За бортом». Там я показувала Кобзаря як людину, що певний час була викинута царатом за борт літературного, громадського та політичного життя. Та нещодавно відкрито нові факти з життя великого революціонера в період заслання... (наводяться й приклади. – В.П.)... Все це й спонукало мене до написання нових розділів роману, примусило переосмислити в ньому багато що, навіть змінити назву. Тепер йому заголовком буде Шевченків рядок: «В степу безкраїм за Уралом...» [Цит. за: 224, с. 150-151]. В. Полтавчук, який провів зіставлення двох варіантів роману письменниці, зауважив, що внесені доповнення «змусили письменницю внести в роман суттєві зміни, які стосувалися передовсім ідейно-художньої концепції характеру головного

героя і активно вплинули на пафос усього твору» [201, с. 9-10]. Вочевидь цим випадком добре продемонстровано важливу роль документа.

Використання документа і факту в шевченківській біографії мало і свої особливості. Ще в 1940-х М. Шагінян у своїй монографії про Шевченка зауважувала, що відомі праці М. Чалого та О. Кониського «досі тяжать фатально над усіма писаннями про Шевченка в напівбелетристичній формі» [цит.за: 279, с. 29], і цей вплив, на думку дослідниці, не в усьому, мовляв, був позитивний. Але і таке судження мало під собою зрозуміле ідеологічне упередження, котре в радянському (саме в ньому!) літературознавстві таки ж було. Насправді ж згадані біографічні праці, особливо О. Кониського, попри все, лишалися й лишуються досі одними з ключових джерел шевченківської біографіки, здебільшого як першопоштовхи.

Природно, що своєрідну функцію документальності в шевченкіані виконують поетичні та прозові твори Тараса Григоровича, його «Журнал» – унікальне джерело інформації, що отримало часто навіть захопливі характеристики авторитетних нащадків, скажімо, академіка С. Єфремова: «Це справжній, не надуманий і навмисне не вигаданий, не підкрашений і не підроблений великої душі документ, одверта сповідь людини, що ні з чим не криється, нічого не таїть про себе й ні з чим не ховається – навіть з власними своїми вадами та негарними вчинками...» [Цит.за: 158, с. 12]. Зауважимо, що тези про Шевченкові «вади» чи «негарні вчинки» стосуються й деяких його любовних історій, що нам тут актуальне.

Ще іншими джерелами достовірності при творенні Шевченкового образу в різножанрових літературних текстах могли служити джерела фольклорного походження (скажімо, відома т.зв. «легенда про зерна»), відвідання письменниками місць перебування Шевченка, від батьківщини починаючи. Доречні тут спогади Оксани Іваненко про писання нею «Тарасових шляхів»: «Я одразу зрозуміла: мені треба поїхати в ті місця, де він народився, де він блукав від дяка до дяка, де був на панському подвір'ї... Я знала, що мені ще треба встигнути поїхати до Ленінграда... Я мусила на все в Ленінграді подивитися *іншими очима* (курсив наш – В.П.), уявити ту білу ніч в Літньому саду..., мусила *іншими очима* подивитися на всі твори Брюллова – великого Карла! Так почалися мої мандрівки шляхами Тараса» [102, с. 24].

Відомо, що не з власної волі, а за жорстокою іронією долі вивчала Шевченкові шляхи на засланні Зінаїда Тулуб, пишучи свій роман «В степу безкраїм...», адже вона теж відбувала заслання...

До чинника документальності в художніх чи художньо-біографічних творах щільно дотичний чинник майстерного інтегрування документа (джерела) в художнє полотно твору. Щодо шевченкіани, передовсім епічної, то в ній авторам здебільшого вдалося доволі успішно реалізувати процес «охудожнення» документальності.

Якщо ж вести мову про втілення інтимно-любовного дискурсу в різножанровій, насамперед прозовій чи ліро-епічній, шевченкіані з огляду на використання та інтегрування документальності, то відзначаємо певні

особливості. Вони зумовлені насамперед тим, що далеко не всі історії Шевченкових взаємин із жінками хоч якось «задокументовані». Найбільше джерел-документів щодо стосунків Тараса Шевченка з Варварою Рєпніною, Катериною Піуною та Ликерою Полусмак; відносно менше – з Агатою Усковою, можливо, – з Марією Європеус, Марією Максимович, Харитою Довгополенко, хоча тут уже маємо широке поле домислів та інтерпретацій. Що ж до відтворення інших любовних історій (Оксана, Ядвіга, Ганна, Федося, Забаржада...), якихось документальних свідчень зовсім небагато.

У шевченківській біографії накопичений багатий і різноплановий творчий досвід інтегрування документальності в художні тексти, зокрема проаналізовано під відповідним кутом зору практично всі значні біографічні романи про Шевченка 1920-1960-х років. Звісно, треба робити певні смислові «допуски» і зважати на часи, коли і за яких суспільно-політичних обставин писані твори.

Відзначимо тут іще один аспект, який стосується Тараса Шевченка і творів про нього. У різних матеріалах на ці теми мовлено, що найменша, найбідніша документальна база (якщо, звісно, її можна так називати) – про Тарасове дитинство. Та «база» майже всуціль сформована зі спогадів: самого Шевченка та його відповідних творів, рідних, близьких, сусідів. Тож, пишучи про дитинство Тараса, а написано про це багато творів, письменники, відчуваючи брак джерел, а також однотипність спогадів про одне і те ж (стовпи, ягнята, дяки, Оксана Коваленко...), мали чималі простори для художніх домислів чи інтерпретацій. Стосовно досліджуваної тут проблематики, то справді, інтерпретацію Тарасового «першого кохання» до Оксани, як, додамо, і юнацького Тарасового захоплення Ядвігою Гусиковською, подано з багатьма різногранними домислами.

1.3. Проблема домислу й вимислу в життєписній літературі (шевченкіані)

Ця проблема найтіснішим чином пов'язана з іншою надзвичайно важливою для всього художнього письменства проблемою мистецького, органічного «переростання» (перетворення) історичної правди в художню.

Означена проблема, історичний шлях її поступового дослідження знайшли доволі широке й так само доволі ґрунтовне висвітлення в численних студіях різних часів, тому тут, вважаємо, недоцільно повторювати різносмислові тлумачення слів «вимисел» і «домисел» в історичній ретроспективі укладачами різних лінгвістичних або літературознавчо-термінологічних словників, адже без особливих труднощів можна з'ясувати ці достатньо цікаві, фахово викладені речі. Неодноразово в різних джерелах наголошено й на тому, що без художньої вигадки/вимислу в їх поєднанні з документалізмом «не існують історичний роман, повість, оповідання, драма, поема...» [142, с. 173]. Зауважимо, що цитоване великою мірою стосується й художньої біографіки, різних її жанрів. Великою мірою, але не ідентично.